

МІЖПОКОЛІННА ТРАНСЛЯЦІЯ ЖИТТЄВИХ СЦЕНАРІЇВ І ОБРАЗ БАТЬКА

Є.О. Брага

аспірантка кафедри психології Донецького національного університету

У статті розглянуто проблему міжпоколінної трансляції життєвих сценаріїв. Надано великого значення особливостям вибору життєвих сценаріїв дитиною, розглянуто різні концепції міжпоколінної трансляції певного стилю життя. Особливу увагу приділено дослідженню образу батька в роботах закордонних і вітчизняних вчених, характеру і ступеню впливу на дитину особи самого батька як суб'єкта взаємодії. Наведено емпіричні дослідження значущості репрезентацій батьків в житті дорослої людини, які було почато наприкінці 1970-х рр. закордонними психологами.

Ключові слова: життєві сценарії, міжпоколінний зв'язок, образ батька, батьківське ставлення, родинні стосунки.

В статье рассматривается проблема межпоколенной трансляции жизненных сценариев. Уделяется большое значение особенностям выбора жизненных сценариев ребенком, подобраны различные концепции межпоколенной трансляции определенного стиля жизни. Особое внимание уделяется изучению образа отца в работах зарубежных и отечественных ученых, а именно характера и степени влияния на ребенка личности самого отца как субъекта взаимодействия. Приведены данные эмпирических исследований значимости репрезентаций родителей в жизни взрослого человека, которые были начаты в конце 1970-х гг. зарубежными психологами.

Ключевые слова: жизненные сценарии, межпоколенная связь, образ отца, отцовское отношение, семейные взаимоотношения.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Проблема дитячо-батьківських відносин (тут і далі – parent-child relationship) та їх впливу на розвиток дитини неодноразово розглядалася в роботах як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. У науковій літературі розкрита феноменологія сімейних відносин, позицій, стилів поведінки, розглянуті варіації життєвих сценаріїв. Однак недостатньо розкриті особливості і роль образу батька (тут і далі – father) у міжпоколінній трансляції життєвих сценаріїв. Тому виявлена актуальність дослідження обумовила вибір даної теми.

Мета статті – виявити особливості перенесення успадкованих життєвих сценаріїв і образу батька з покоління в покоління. Для досягнення мети нами були визначені такі **завдання**:

1. Розглянути існуючі концепції міжпоколінної трансляції певного стилю життя;
2. Визначити особливості впливу батька на уявлення про батьківство у синів;
3. Проаналізувати поняття «батьківське ставлення», «батьківська позиція» і «батьківська настанова».

РЕЗУЛЬТАТИ ТЕОРЕТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ

Методологічною основою дослідження є провідні принципи психології: розвитку, єдності свідомості й діяльності; вчення про відносини як цілісної системи індивідуальних, виборчих, свідомих зв'язків; психолого-педагогічні теорії та концепції, що розкривають проблеми батьківсько-дитячих відносин.

Психіка дитини має особливості. Вони пов'язані з вразливістю дитини та її прагненням до наслідування дорослих, особливо батьків (parents). Дитина робить багато вчинків несвідомо, тому що «так треба робити, так старші роблять». Саме в родині дитина отримує перші сильні і яскраві враження. Виховний вплив прикладу батьків (parents) пов'язаний з моральним обличчям батька (father) і матері, загальним укладом родини, умовами в батьківському (parental) будинку: батьки (parents) завжди є вихователями своїх дітей і закладають перші насінини майбутніх успіхів або неуспіхів виховання.

Особливий вплив на дітей має авторитет батьків (тут і далі – parents). Тобто можна сказати, що родина – це мікросередовище, суспільство, яке впливає на становлення особистості дитини, в тому числі сприйняття власного образу [3]. Виходячи з того, що особа виховується особистістю, можна припустити, що особистісна зрілість батьків є найважливішим чинником родинного виховання. А.А. Сараєва вважає особистісну зрілість подружжя ознакою оптимізованої родини. Навчити дітей любові батьки можуть лише тоді, якщо самі в шлюбі вміли любити [7]. Шляхом ідентифікації дитина засвоює, інтеріоризує певні параметри сімейних відносин. Отже, уважне, любовне, шанобливе ставлення батьків до дитини сприяє самоприйняттю дитини, а неприязне, неповажне ставлення призводить до того, що дитина не відчуває свою необхідність, значущість. Ці положення були підтверджені експериментально в низці досліджень [2–4, 6–8].

У психології родинних стосунків існує кілька концепцій міжпоколінної трансляції певного стилю життя. Розглянемо деякі з них.

Запропонувавши теорію життєвих сценаріїв, Е. Берн, крім іншого, зазначав, що «несвідомий життєвий план» складається ще в дитинстві. На вибір сценарію в ранньому дитинстві впливає найближче оточення дитини: з перших днів життя батьки надають досвід (продиктований їх власними «життєвими сценаріями»), на основі якого і формуються уявлення дитини про себе, про оточуючих, про світ в цілому. Із

покоління в покоління в родині передається певний стиль життя, певний тип реагування (зокрема, на стосунки з протилежною статтю), тобто певний «життєвий сценарій».

Американські психологи Р. і М. Гудлінг говорили про це, але в інших умовах. Вони побудували концепцію про те, що невирішені душевні проблеми батьків передаються їх дітям, причому у посиленому вигляді («директиви») [1]. Відбувається ця передача шляхом навіювання в ранньому дитинстві: батьки передають дітям «батьківські директиви» про те, як треба жити, ставитися до людей і поводитися з собою. Тут, слід зазначити, ще до моменту появи дитини в родині, кожен з майбутніх батьків повинен вирішити психологічні суперечності, проаналізувати свій власний життєвий сценарій, сценарій своїх батьків, щоб зрозуміти, які відносини транслювати всередині власної родини.

У межах аналізу наявних теорій, що пояснюють розвиток особистості у родині, необхідно навести положення теорії родинних систем М. Боуена: родина є системою, оскільки зміни в одній частині ведуть до компенсаторних змін в інших частинах родини. Теорія родинних систем спочатку містила в собі 6 концепцій (про диференціації Я, про триангуляції, про емоційні і проєктивні процеси ядерної сім'ї, концепцію про багатопокілінну передачу і про емоційний розрив), а потім теорія поповнилася ще 2 концепціями (про позиції сиблінгів і про соціальні регресії) [8]. Відносини в роботі М. Боуена описані крізь взаємодію в родині на рівні одного покоління і в процесі міжпоколінної трансляції. Базисні патерни відносин між матір'ю, батьком (father) і дитиною відтворюють патерни минулих поколінь і будуть відтворені в наступних. Позиція, яку вони займають у міжособистісних родинних відносинах, визначається позицією батьківської родини (parental family).

Учений М. Боуен відзначає, що батьки (parents) сприяють передачі проблеми родини дитині у разі, коли не вирішений подружній конфлікт всередині самого подружжя. Незважаючи на те, що дитина певною мірою залучена в емоційні процеси, що відбуваються між батьками (parents), іноді ця залученість може бути настільки велика, що порушує здатність дитини функціонувати в житті. Тривога батька (тут і далі – father) виражається в сензитивності та реактивності дитини. Однак не можна вважати батька винним, а дитину – жертвою, оскільки цей процес почався не з цього батька, а може бути простежений кілька поколінь тому. Окрім того, в цій ситуації мова йде про злитості, у важких випадках вона досягає ступеня симбіозу – в біологічному сенсі слова. У всіх учасників симбіозу порушена здатність функціонувати і самостійно виживати у світі. Дитина ж поводить себе таким чином, щоб виправдовувати заклопотаність або інший поведінковий стереотип матері стосовно неї (можливо, і вплив випадковості – несподіваної хвороби дитини або батька).

Залучення дитини залежить від тривоги у відносинах батьків (тут і далі – parents), наприклад, недостатня диференційованість батька впливає на здатність матері об'єктивно дивитися на себе і дитину. Варіанти батьківської поведінки можуть бути різні: батько може вважати проблеми матері з дитиною об'єктивними, а дитину – слабкою або розпещеною; може намагатися щось компенсувати і суворістю намагатися «загартувати» дитину. Як наслідок – мати і дитина ще більш зближуються. Загалом, чим більше напруженості у відносинах батьків, тим більше злиття матері і дитини.

Тож важливо відзначити, що, вивчаючи історію родини і враховуючи деталі життя сучасного покоління, можна відновити заходи функціонування минулих поколінь. Погоджуючись з автором, ми стверджуємо, що, знаючи про передачу певних патернів через покоління, можна передбачити ті ж самі процеси для майбутніх поколінь, у тому числі траєкторію дитячо-батьківських відносин, уявлення про батьківство (тут – paternity), характерні для певної родинної системи.

Згідно з концепцією про проєктивні процеси в родині, можна спостерігати родини, де практично немає подружніх конфліктів, чоловік та жінка здорові, а дитина має максимум проблем. На більш тонкому рівні проєктивний процес пов'язаний з материнським інстинктом і ступенем, в якому тривога дозволяє йому реалізуватися під час вагітності і в перші місяці життя дитини. Процес починається з материнської тривожності, а батько відіграє допоміжну роль, допомагаючи їй реалізувати тривожність в материнство. Дитина відповідає на тривогу матері власною тривожністю. Батьки починають опікати дитину, перетворюючи свою тривогу в зайву турботу про дитину. Як наслідок встановлюється патерн інфантилізації дитини, при якому дитина поступово стає проблемною і вимогливою.

З іншого боку, розвинений рівень диференціації Я члена родини сприяє появі поколінь функціональних та успішних людей [2; 6]. Тобто адекватні уявлення кожного з батьків про функції і ролі обумовлюють формування і в дитини певних уявлень про материнство і про батьківство (тут – paternity).

Нерідко людям притаманні незавершені емоційні зв'язки з батьками як прояв емоційного розриву. Чим сильніше емоційний розрив з власними батьками, тим більше людина схильна до повторення того ж патерну у майбутніх взаєминах. У неї можуть бути інтенсивні шлюбні відносини, які вона буде вважати часом ідеальними і непорушними, однак патерн фізичної дистанції залишається частиною її.

Таким чином, М. Боуен припускає, коли в шлюбі накопичиться напруга, ця людина буде використовувати той же патерн втечі: вона може втекти від одного шлюбу до іншого або влаштувати життя, оточивши себе численними партнерами, або її взаємини можуть ставати все більш короткотривалими. Однак, найважливішим є те, що інтенсивність емоційного розриву з минулим збільшує ймовірність таких проблем у шлюбі, як і у батьків. У наступному поколінні діти теж впадуть до емоційного розриву, можливо, ще більшої сили. В той же час, чим краще кожна конкретна родина підтримує емоційний контакт з батьківськими родинними, тим менше проблем і симптомів в обох поколіннях [8].

Емпіричні дослідження значущості репрезентацій батьків в житті дорослої людини були початі наприкінці 1970-х рр. закордонними психологами. Створення в рамках теорії прихильності Дж. Боулбі спеціального опитувальника (Parental Bonding Instrument – PBI) дозволило отримати кореляції між ступенем сприйманої емоційної теплоти і контролю з боку батьків і рівнем тривожності й депресивності дорослих людей. Були експериментально відкриті феномени «холодного контролю» і «гальмування поведінки» з боку батьків як фактори формування уразливості до депресії і тривожних розладів відповідно.

Внутрішній образ, або репрезентації Іншого, детально вивчені в рамках теорії об'єктних відносин та споріднених концепцій. У них передбачається, що всі аспекти зовнішніх об'єктів знаходять своє психічне у внутрішньому світі людини – динамічному і більшою частиною несвідомому. У теорії прихильності Дж. Боулбі мова йде про внутрішні робочі моделі, що розвиваються за рахунок узагальнення специфічних подій і досвіду раннього дитинства. Внутрішні об'єкти не є простими, дзеркальними репрезентаціями зовнішніх, вони динамічно формуються і розвиваються в результаті дії безлічі різних факторів, зовнішніх і внутрішніх. Наприклад, залежно від статі, віку і ситуації розвитку дитини батько (Daddy) видається дитині то ідеальним, сильним, коханим, то загрозовим.

У межах проблематики сформованості уявлень про батьківство (fatherhood) нам важливо посилатися на результати, отримані в дослідженні Є.В. Куфтяк, що вивчала особливості функціонування деструктивних родин, які застосовують регулярні фізичні покарання дітей. Батьки, не надаючи значення емоційній близькості відносин з дитиною, самі виявляються в родині емоційно «блокованими». Контент-аналіз міні-творів «Мій батько» і бесіди із сиротами та дітьми, які залишилися без піклування батьків (parents) у дитячому будинку, показав, що у 45% дітей склалося негативне сприйняття батька (father) в родині (про батька писали, що він «багато пив», «з мамою лаявся», «працює не на престижній роботі», «мало бував вдома»). Можна припустити, що в майбутньому такі діти не будуть мати повноцінного і адекватного уявлення про те, які моделі батьківської поведінки (parental attitude) є результативними, але, в той же час, не травмують психіку дитини.

Дійсно, є безліч експериментальних свідощів того, що девіантна поведінка, зловживання алкоголем, поведінкові труднощі, депресивні симптоми, безробіття у батьків пов'язані з ризиком виникнення депресивних і тривожних станів у дітей і підлітків [3; 4; 5; 7]. Порушена батьківська поведінка (parental attitude) часто призводить до формування «невротичної особистості» з низькою самооцінкою, підвищеною тривожністю, залежністю, нав'язливим страхом втрати об'єкта прихильності [4].

Щодо особливостей сприйняття батька (father), то надконтроль з його боку, а також значна розбіжність в образах ідеального і реального батька для чоловіків пов'язана з наявністю в них депресивної симптоматики [6]. І, навпаки, задоволеність підлітків батьківською підтримкою пов'язана з меншою частотою появи депресивної і тривожної симптоматики.

Як відзначає Е. Берн, для дитини цінні теплі стосунки з батьком: вихований у присутності ніжного чоловіка, він у зрілому віці буде поводитися з людьми краще, ніж хлопчик, що виріс без батька.

У роботах Р.В. Овчарової підкреслюється, що репродуктивне поведіння особистості залежить від батьківської родини (parental family), і те, як в ній здійснювалися батьківські (parents) ролі, свідомо і несвідомо, копіюється згодом індивідом у власній родині. Батьківська родина задає зразок, дає модель батьківства (paternity), яку індивід пропускає крізь призму своїх переконань, поглядів, індивідуальних особливостей [5].

Дослідження Е. Шеффера вказали на те, що поведінку батьків (parents) стосовно дитини можна описати двома парами важливих ознак: «неприйняття – прихильність» і «терплячість – стримування». Батьки, які одночасно проявляють прихильність і контроль, можуть бути названі поблажливими. Батьків, які демонструють неприйняття і схильні до надмірного контролю, можна назвати вимогливими і нестерпними. Батьки, схильні надавати своїй дитині великий рівень самостійності, можуть бути названі демократичними. Батьки, що виявляють неприйняття і не вважають за потрібне обмежувати дитину, можуть вважатися байдужими і недбалими. Проте поведінка батьків розуміється дітьми суб'єктивно, і саме з цим розумінням пов'язано їх ставлення до практики прийняття виховних рішень. Інакше кажучи, створюється образ, який складається у сприйнятті дитини щодо цих відносин та виховної практики під впливом усвідомлених і неусвідомлених факторів [8].

У зв'язку з тим, що батьки мають визначальне значення в житті своїх дітей, у рамках нашого дослідження нам важливо з'ясувати особливості впливу батька (father) на уявлення про батьківство (тут і далі – paternity) у синів. Більшість авторів (Ф. Карделл, Д. Кенфілд, І.С. Кін, Б. Хеллінгер та ін.) підтверджують неминучу трансляцію парадигми батьківства з покоління в покоління, тому ми вважаємо необхідним описати наявні у психологічній літературі дані про типи уявлень юнаків про батьківство.

Кількість експериментальних досліджень образу батька (father) дітей, підлітків й юнаків невелика. Науковець А.М. Прихожан виявила, що емоційно благополучні підлітки сприймають батька як позитивного, відзначаючи якості – дбайливість і прийняття. Підлітки з підвищеним рівнем тривоги оцінюють батька як вимогливого, але домінуючого і ненадійного. Емоційно благополучний школяр сприймає батька як дбайливого, але вимогливого [6].

Для вивчення уявлень підлітків про своїх батьків був перекладений українською мовою і адаптований опитувальник «Підлітки про батьків», що дозволяє діагностувати виховний вплив батьків з точки зору дітей за допомогою декількох змінних: інтересу, директивності, ворожості, автономності та

непослідовності [5]. Виходячи з описів авторів, кожна зі змінних по-різному інтерпретується підлітками. Використання цього опитування показало існування деяких зв'язків між окремими змінними сприйманих виховних практик батька з депресивністю, тривожністю, відхиленою поведінкою дітей. Діти, які приписують навіть своїм батькам негативні якості, що сприймають його ставлення до себе як вороже, відчужене, все одно кажуть, що батько – це той чоловік, що їм необхідний, якого вони люблять і ненавидять одночасно.

Дослідження психологів свідчать про те, що байдужість батьків, через небажання або з будь-яких інших причин, не задовольняє прагнення дитини до спілкування, відтак, стають неповноцінними емоційні контакти, виникають холодні ворожі відносини. Нечуйність з боку батьків до проблем і почуттів дитини негативно позначається на особистості дитини (Д. Боулбі, Е.Г. Ейдемільер, М. Земська, У. Роджерс, А.С. Сливаковська та ін.).

Психологічні дані, узагальнені Е.П. Ільїним, свідчать, що в очах дітей батько (father) – сильна, смілива, впевнена, рішуча, витривала, активна і відповідальна людина. Матері ж приписуються дбайливість, лагідність, ніжність, відповідальність, м'якість і активність. Емоційно діти різного віку відчувають себе ближче до матері, ніж до батька. Відповідаючи на питання «Наскільки добре розуміють Вас зазначені люди?», «Чи Ви розповідаєте вищезазначеним людям свої таємні думки, плани?» і «Наскільки легко Ви відчуваєте себе з тими особами?», школярі і студенти (від 14 до 20 років) поставили мати значно вище батька [3]. В уявленнях дітей обох статей успішний батько – компетентний і енергійний, незалежний, який вимагає поваги до себе і отримує її, прагне бути над усіма, і одночасно трохи в стороні. Він домагається визнання, влади над людьми, грошей, різних матеріальних благ.

Надлишок емоційного тепла шкідливий як для хлопчиків, так і для дівчаток: ускладнюється формування внутрішньої автономії, виникає стійка потреба в опіці, залежність як риса характеру. Дуже затишне «батьківське гніздо» (parent nest) не стимулює «дорослого пташеня» до вильоту в суперечливий і складний дорослий світ. Навпаки, гармонійне поєднання материнського і батьківського зразка сприяє дозріванню у дитини збалансованих уявлень про батьківства (paternity).

Існує кілька видів батьківського авторитету (paternal authority): придушення, відстань, чванство, педантизм, резонерство, любов, підкуп. Але, незалежно від того, який це авторитет, дитині він необхідний, оскільки несформована особа потребує зразка, прикладу, ідеалу: дитині необхідний герой, ідеал поведінки, в якого він повинен «закохатися». Таким ідеалом, зразком поведінки в більшості випадків є батько (тут і далі – begetter). Психологічне значення для дитини будь-якого віку має авторитет батька в суспільстві, який надає дитині впевненість у собі, емоційну стійкість [3].

Для найбільш повного розуміння ролі батька в розвитку дитини ми вважаємо важливим зробити опис взаємозв'язку самоактуалізації підлітків обох статей і їх уявлень про батька. Такі дані мають значення для розуміння життєвих проблем людини на різних етапах її життєвого шляху.

Характерно, що емоційний зв'язок з матір'ю у дітей сильніше, вона краще знає її особливості; висловлювань-характеристик про матір більше, ніж про батька, вона сприймається більш значущим членом сім'ї у відповідях хлопчиків і дівчаток. Уявлення підлітків про батька включають певну ієрархію ознак, що характеризують стиль поведінки батька. При цьому зміст уявлень синів і дочок багато в чому схожий. Хлопчики і дівчатка, насамперед, визнають у своїх батьках (parents) авторитарність і егоїстичність і менше за все цінують підпорядкованість. Дівчатка виділяють образ альтруїстичного, успішного, прийнятого ними батька і образ егоїстичного, агресивного батька. Авторитарність є невід'ємною характеристикою поведінки батька, з точки зору дівчаток. Позитивний або негативний сенс авторитарності батька для дочки визначається тим, які додаткові якості демонструє батько. Дівчинки, оцінюючи, наприклад, успішність батька, звертають увагу на його роль і позицію в міжособистісних стосунках. У розумінні дівчаток успішність – це вміння співпрацювати, гнучкість, прийняття відповідальності на себе, а також робота, яка націлена на благо інших. Батько оцінюється як успішний, якщо він домагається любові і поваги оточуючих, знаходить компромісні рішення в конфліктних ситуаціях, є опорою і помічником близьких. Для дівчаток важливо, що батько зміг створити люблячу родину, яку він здатний забезпечити всім необхідним.

Спілкуванням з матір'ю підлітки все-таки задоволені значно більше (31%), ніж спілкуванням з батьком (9%) [3]. Т.А. Гурко виявила претензії підлітків до батьків (parents): матерів частіше дорікають у тому, що вони «надмірно контролюючі», «не дають самостійності», «надто переймаються», «лізуть у всі справи»; до батьків претензій більше – скарги на грубість, несправедливість, авторитарність, недолік доброти, пияцтво і найбільше – на неухважність і на відсутність батька (вдома). Цікаво, що, якщо батько не живе в родині, його частіше ідеалізують, йому приписуються бажані якості, характеристика яких не змінюється навіть всупереч негативній думці про батька у близьких для дитини людей [2].

Навіть при безумовній батьківській (begetter) любові, діти, тим не менш, очікують від батька більше критичних оцінок, ніж від матері: має значення стереотип суворого і вимогливого батька, власний життєвий досвід дитини. Висока оцінка сином батьківського життєвого досвіду залежить від сприйманої успішності батька. Якщо за прийнятими у суспільстві соціальними критеріями батько – невдаха, то це зменшує і його оцінку в очах сина. Важливо розуміти, що багато помилок відтворюється з покоління в покоління і усвідомлюється (чи ні) тоді, коли важко щось виправити. Реально демонстрована батьком поведінкова модель сприймається дитиною «тут і зараз», безпосередньо, без посилань на подальші зміни в системі поглядів батька.

Поняття «батьківське ставлення» має найбільш загальний характер і вказує на взаємний зв'язок і взаємозалежність батька та дитини. Батьківське ставлення включає в себе суб'єктивно-оціночне, свідомо-виборче уявлення про дитину, яке визначає особливості батьківського сприйняття, спосіб спілкування з дитиною, характер прийомів впливу на нього. Поняття «батьківська позиція» і «батьківська настанова» використовуються як синоніми батьківських відносин, але відрізняються за ступенем усвідомленості. Батьківська позиція скоріше пов'язується зі свідомо прийнятими, виробленими поглядами, намірами; настанова – менш однозначна. Батьківська настанова – один з найбільш вивчених аспектів дитячо-батьківських відносин (parent-child relations), система або сукупність батьківського, емоційного ставлення до дитини, сприйняття дитини батьком і способів поводження з ним. Під батьківським стилем маються на увазі настанова і відповідна поведінка, які не пов'язані саме з конкретною дитиною, а характеризують ставлення до дітей взагалі.

Характер і ступінь впливу на дитину визначає багата кількість окремих факторів і, перш за все, особа самого батька як суб'єкта взаємодії:

- його стать (така ж сама, як і в дитини, або протилежна);
- вік (юна, неповнолітня мати, літні батьки);
- темперамент і особливості характеру батька (активний, нетерплячий, запальний, владний, поблажливий, недбалий, стриманий та ін.);
- релігійність;
- національно-культурна належність (українська, англійська, італійська, німецька та інші моделі виховання);
- соціальне становище;
- професійна приналежність;
- рівень загальної та педагогічної культури.

Велике значення для розвитку як хлопчика, так і дівчинки, також мають стосунки між батьком (Daddy) і матір'ю. Дорослішаючи, дитина спостерігає панораму цих стосунків, які (як і поведінка кожного з батьків (parents) окремо) стають для неї моделлю, позитивним або негативним зразком стосунків між чоловіком і жінкою взагалі. Дитина бачить, якими заходами і на чию користь закінчуються конфлікти, які якості (грубість і хитрість або ніжність і турбота) найбільше цінуються. Вона передбачає свою майбутню роль, отримує «сценарій» для побудови своїх власних стосунків надалі, і знадобляться великі зусилля і досвід, щоб зруйнувати цей сценарій, щоб зрозуміти, що жити можна і по-іншому [7].

У хлопчиків уявлення про батька слабо диференційоване, на відміну від дівчаток, оскільки вони використовують різні критерії для оцінки успішності своїх батьків. Для синів успішність батька пов'язана з соціальною значущістю досягнень особистості. Для хлопчиків успішний батько – той, хто має владний характер, сильну волю, авторитет в оточуючих.

Соціальна успішність, особисті досягнення батьків мають істотне значення для самоактуалізації в підлітковому віці. Сини батьків, які сприймаються як лідери, частіше виявляють силу, самолюбство і енергійність, більш незалежні й вільні у своїй поведінці, в цілях, переконаннях і принципах порівняно з хлопчиками, які оцінюють своїх батьків як неуспішних людей. Уявлення про батька як голову родини найбільш часто виділяється тими синами, які володіють не тільки цінностями творчої людини, але мають більшу спонтанність у своїй поведінці. Крім того, у хлопчиків повага до себе тим вище, чим більшого, на їх думку, досяг батько у своєму житті [5]. Мабуть, сини ідентифікують себе з своїми батьками, і досягнення батьків стають приводом для самоповаги. З іншого боку, довірчі відносини батька з сином, коли батько стає джерелом інформації, дають готовий зразок поведінки, знижують пізнавальну потребу сина, гнучкість в його поведінці. Реально опіка батька (у виховній практиці) не дає синові відчуття власної відповідальності за події минулого і сьогодення. У результаті, у свідомості хлопчика розривається зв'язок минулого досвіду з майбутнім, що надалі завадить успішній адаптації до мінливих соціальних умов.

Із участю батька (Daddy) у вихованні дитини тісно пов'язаний нормальний розвиток чоловічих інтересів, чоловічої самосвідомості у хлопчиків. Всупереч усталеним стереотипам, мужні сини виростають не в суворих батьків, а в ніжних і дбайливих. Згодом сини добрих, м'яких батьків рано починають віддавати перевагу чоловічим (технічним) іграшкам і відкидати жіночі (ляльки), тоді як сини суворих батьків довго не можуть вибрати іграшку «своєї статі».

Норвезькі педагоги, дослідивши родини моряків далекого плавання, які проводили в морі дев'ять місяців на рік, виявили, що за відсутності в родині близьких родичів чоловічої статі хлопчики виростають грубими і жорсткими, явно намагаючись таким чином компенсувати відсутність справжньої мужності. Коли ж їх просять намалювати людину, вони малюють жіночу постать, оскільки зразок чоловічої поведінки відсутній, образ батька недостатньо сформований. Імовірно, що в майбутньому такі хлопчики будуть зазнавати труднощів у ідентифікації себе як батька певної статі. Важко прогнозувати адекватні батьківські практики (paternal practice) у дітей із таких родин.

Після вісімнадцяти років відбувається віддалення від батьківської (parental family) родини, розрив емоційного зв'язку з будинком (процес індивідуалізації). Хоффман (1984) виділив 4 типи незалежності від батьківської родини (parental family):

- 1) емоційна незалежність (зменшення соціальної та психологічної залежності в тому, що стосується підтримки і любові);

- 2) атитюдна незалежність (формування настанов, системи цінностей і переконань, що відрізняються від тих, які властиві батькам (parents));
- 3) функціональна незалежність (здатність молодого дорослого утримувати себе матеріально і самому розв'язувати свої повсякденні проблеми);
- 4) конфліктна незалежність (віддалення від батьків (parents), при якому молоді люди не відчувають почуття провини, не усвідомлюють, що здійснюють зраду).

Нашою культурою обумовлено, що в шлюбі молодий чоловік бере на себе фінансове забезпечення нової родини, піклується про житло (прийнято, що наречена після весілля переїжджає до чоловіка або в підготовлене його родиною житло). Тому саме чоловікові важливо отримати незалежність усіх чотирьох типів для того, щоб зуміти стати повноцінним єдиним головою у своїй родині, без посилань на підтримку батьків (parents) [3].

Повертаючись до питання про перенесення успадкованих образів з покоління в покоління, наведемо роздуми Ф. Карделла [4]. Звичаї, які передавалися у спадок протягом тисяч років, проявляються і сьогодні, і передаються далі нащадкам чоловічої статі. Крізь правила і ритуали полювання, боротьби, дуелі проходить більшість чоловіків при підготовці до життя і виживанні в чоловічому світі. Ці ритуали зі століття в століття передаються від батьків синам як необхідні не тільки для особистого захисту, але і для захисту всієї країни. Підготовка воїна починається в той момент, коли матері повідомляють про вагітність і надію народити сина. Але, в той же час, на думку Карделла, «поки ми не визнаємо, що все ще запрограмовані стародавніми сценаріями чоловічі ролі, ми не зможемо засвоїти справжній дух братерства і виховати в ньому своїх синів» [4, 34].

Для багатьох хлопців керманичем, провідником часто є спортивний тренер, що бачить свою місію в тому, щоб довірені йому підлітки вирости справжніми чоловіками, готовими підкорити життя. Значущі для юнаків дорослі чоловіки, у тому числі вчителі та спортивні тренери, впливають на формування їх свідомості, почуттів і тіл. На середню школу припадає вік статевого дозрівання з фізичними проявами, які різко змінюють образ юнака у власних очах. У цей період юнаків починають цікавити питання і сумніви, вони порівнюють себе з іншими чоловічими особами своїх років і старше. Може бути, якби чоловіки в більш юному віці навчилися поважати і приймати себе й один одного, вони могли б винайти ритуали перевірки мужності, в яких не було б кровопролиття, насильства і руйнування [1; 4].

Блокована і прихована агресія створює резерв, який, вивільнившись, несе руйнування на всіх рівнях: інтелектуальному, фізичному і емоційному. Один із проявів невираженої агресії можна спостерігати в тому, як діти вбирають спотворені й неприродні повчання фізичних батьків (parents) і соціальних наставників – діти можуть стати копією своїх батьків, також пригнічуючи свою природу (чоловіки, які вирости після Другої світової війни, засвоїли переконання батьків (begetters), які боролися з Німеччиною і Японією).

Чоловіки-батьки (male-parents) не хочуть повторювати помилок, які здійснювали їх батьки (father) стосовно них; чоловік вважає, що повинен бути готовий до батьківства (paternity). Пізніше він трохи віддалиться, відокремиться, як вчинив з ним його батько (тут і далі – father) свого часу. Коли більшість чоловіків описує своїх батьків, вони зображують їх дистанційними, відстороненими, неупередженими або гнівливими і прискіпливими диктаторами. Батьки до них не торкалися і не тримали на руках; ці негативні описи повні почуття дискомфорту. Заперечуючи власні почуття і емоції, згодом хлопець навчається заперечувати свою цілісність, життєву силу. Через самозаперечення молодим чоловіком згодом буде вибудовано помилкове відчуття самого себе (заперечення болю, підміна любові силою). Хлопчики виказують свідомий і несвідомий гнів (сімейні чвари батька і матері) в грі, повторюючи при цьому ставлення до жінки свого батька, діда, вчителя або дядька, іноді мстить своїй мамі, сестрі, няні. Зауважимо, що вислів Ф. Карделла наводить на серйозну думку про нескінченний цикл насильства в чоловічому середовищі: «Дідів батіг крізь три покоління може перетворитися на кулю» [4].

ВИСНОВКИ

Аналіз існуючих концепцій міжпоколінної трансляції певного стилю життя Е. Берна, М. Боуена, Б. Хеллінгера дає можливість, попри їх відмінності, говорити про важливість емоційних контактів з дітьми та стверджувати, що чим краще кожна конкретна родина підтримує емоційний контакт з батьківськими родинними (parental family), тим менше проблем і симптомів в обох поколіннях.

Визначено особливості впливу батька (father) на уявлення про батьківство (paternity) у синів і виявлено, що з батьківської моделі відносин складаються уявлення хлопчика і юнака про своє майбутнє батьківство. Для хлопчиків важлива соціальна значущість досягнень батька, сини таких батьків виявляють силу, енергійність, свободу і незалежність у переконаннях.

Аналіз поняття «батьківське ставлення» (paternity attitude), «батьківська позиція» (father's position) і «батьківська настанова» (parental guideline) показує, що з найбільш значущих рис батьківських відносин виділено емоційні, когнітивні й поведінкові їх аспекти.

Таким чином, позиція у батьківській родині визначає майбутню позицію особистості в сімейних відносинах, а адекватні уявлення батьків про функції і ролі полегшують формування уявлень про материнство і батьківство дитини.

Виходячи з вищезазначеного, можна твердити про необхідність психологічної підтримки батьків у формуванні конструктивних відносин з дітьми, спрямовану на активну пропаганду психологічних знань серед батьків, на розвиток у них умінь і навичок розбудови конструктивних відносин з дітьми, на корекцію наявних порушень батьківсько-дитячих відносин. Результатом реалізації програми повинна стати заміна традиційних неефективних стратегій і тактик міжособистісних відносин з дитиною та побудова власної моделі конструктивних відносин з нею, з урахуванням соціально-психологічного типу особистості на основі отриманих знань, умінь і навичок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гулдинг М. Психотерапия нового решения. Теория и практика / М. Гулдинг, Р. Гулдинг. – М.: Класс, 1997. – 288 с.
2. Гурко Т.А. Трансформация брачно-семейных отношений / Т.А. Гурко // Россия: трансформирующееся общество / под ред. В.А. Ядова. – М.: Канон-пресс-Ц, 2001. – Т. 2. – С. 272–283.
3. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины [Текст] / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2006. – 544 с.
4. Карделл Ф.Д. Тренинг мужественности: Друг товарищу брат; пер. с англ. [Серия «Библиотека психологии и психотерапии»] / Ф.Д. Карделл. – М.: Класс, 2005. – 304 с.
5. Овчарова Р.В. Психологические особенности родительства в молодой семье [Текст] / Р.В. Овчарова, Е.Г. Смирнова // Семья XXI века: ценности, ориентиры: м-лы II Международной научно-практической конференции. – Самара: Универс групп, 2008. – С. 197–200.
6. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика [Текст] / А.М. Прихожан. – М.: Моск. психол.-социал. ин-т; Воронеж: МОДЭК, 2000. – 304 с.
7. Сараева А.А. Семья, в которой рождается личность / А.А. Сараева // Психологические проблемы современной российской семьи: м-лы Всероссийской научной конференции. – М., 2003. – Т. 1. – С. 271–275.
8. Теория семейных систем Мюррея Боуэна / Варга Анна, Хамитова Инна. Психол. Навігатор [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psynavigator.ru/articles.php?code=99>.

УДК 159.923

ЗВ'ЯЗОК АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ З НЕВРОТИЧНИМИ ПРОЯВАМИ ОСОБИСТОСТІ В СИТУАЦІЇ ДОСЯГНЕННЯ

А.С. Вавілова

студентка факультету психології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті розкривається проблема невротизації особистості в ситуації досягнення в залежності від вираженості в неї акцентуації характеру. В результаті дослідження було виявлено наявність значущого зв'язку педантичної, застрягаючої і збудливої акцентуації характеру з невротичними проявами у ситуації досягнення. Також було виявлено тенденцію до збільшення невротизації за наявності в досліджуваних стратегії уникнення невдачі.

Ключові слова: мотивація досягнення, акцентуації характеру, невротичні прояви.

В данной статье раскрывается проблема невротизации личности в ситуации достижения в зависимости от выраженности у нее акцентуации характера. В результате исследования было обнаружено наличие значимой связи педантичной, застревающей и возбудимой акцентуаций характера с невротическими проявлениями в ситуации достижения. Также была обнаружена тенденция к увеличению невротизации при наличии в испытуемых стратегии избегания неудачи.

Ключевые слова: мотивация достижения, акцентуации характера, невротические проявления.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Проблема мотивації досягнення є досить ґрунтовно вивченою на сьогодні, проте й досі не втрачає своєї актуальності. Феномен прагнення досягнення успіху є особливо цікавим у практичному плані, оскільки прагнення показати високу ефективність своєї діяльності викликає питання про те, що ж є стимулюючим фактором до досягнення і від чого залежить досягальна активність. І все ж, незважаючи на такий інтерес, мотивація досягнення як поняття визначена не досить чітко і містить багато суперечливих моментів. Відтак, одним із таких цікавих і неоднозначних питань постає питання про зв'язок акцентуацій характеру людини з її досягальною активністю, мотивацією досягнення.

Загалом дуже важко провести межу між індивідуальними і акцентуованими рисами. Детальні й ґрунтовні дослідження акцентуацій вказують на їх можливу динаміку як у позитивний, так і в негативний бік [1], і така динаміка сама по собі вже наводить на роздуми про негативний чи позитивний вплив на мотивацію досягнення.

Особистість характеризується не лише тим, що вона робить, а й тим, як вона це робить. Діючи на основі загальних інтересів і переконань, люди можуть виявляти у своїх вчинках і діях неоднакові, іноді протилежні індивідуальні особливості [7]. На основі аналізу гіпертрофованих індивідуальних рис К. Леонгард виділяє акцентуації темпераменту та акцентуації характеру. До акцентуацій характеру, виділених Леонгардом, належить демонстративна, педантична, застрягаюча і збудлива.

Сутність демонстративного або, при більш вираженій акцентуації, істеричного типу полягає в аномальній здатності до витіснення. Такі особистості характеризуються вираженою театральністю та інфантильністю в поведінці [3].

В осіб педантичного (ананкастичного) типу, на відміну від демонстративних особистостей, у психічній діяльності виключно мало представлені механізми витіснення. Ананкасти постійно «тягнуть» з